

Els usos feudals de l'aigua a la vall del Corb

per Carolina Batet Company

RESUM:

Utilitzant els mètodes de l'arqueologia hidràulica, desenvolupada a partir de l'estudi dels sistemes hidràulics de les comunitats pageses d'al-Andalus, la reconstrucció i l'estudi dels mecanismes hidràulics que van servir per aprofitar l'aigua del riu Corb, a l'alçada del poble de Ciutadilla, durant l'edat mitjana, permeten caracteritzar els usos feudals de l'aigua. Al costat de la centralitat del molí, la importància que es dona a la irrigació dels camps de cereals i de les vinyes per assegurar les collites i, així, el nivell de rendes, diferencia l'hidraulisme feudal d'aquestes contrades de la Catalunya Nova del model proposat per a altres regions més humides. Aquest fet també explica la relació que existeix entre aquests usos feudals de l'aigua i els processos de diferenciació pagesa i d'oligarquització urbana.

PARAULES CLAU:

Arqueologia hidràulica, Catalunya Nova, conquesta feudal, diferenciació pagesa, feudalisme, irrigació, molí, oligarquia urbana, règim agrari.

ABSTRACT:

Applying the methods of the archaeology of water systems, developed from the study of the irrigation systems of the peasant communities of al-Andalus, the article reconstructs the hydraulic techniques of exploitation of the water from the river Corb in and around the town of Ciutadilla, in Central Catalonia, during the Middle Ages and thus identifies the feudal uses of water resources. Aside from the central place occupied by the mill, the importance given to the irrigation of the corn fields and the vineyards in order to secure the crops and thus an adequate level of rents distinguishes the water systems of this particular area from the model which has been proposed for other, wetter regions. This helps explain also the relationship between this feudal use of water resources and the processes of social differentiation amongst the peasantry and of emergence of an urban oligarchy.

KEY WORDS:

Agrarian régime; Catalonia; feudalism; archaeology of water systems; irrigation; mills; peasant differentiation; urban oligarchy.

Ja fa temps que Miquel Barceló va assenyalar que l'estudi de la transferència a la societat feudal, per conquesta i dominació, de les unitats tècniques hidràuliques construïdes pels andalusins, podia generar coneixements històrics importants. El coneixement de la forma amb què la societat feudal accepta, modifica o destrueix els espais irrigats i del paper, subsidiari o no, que els atorga

en el conjunt de la producció agrícola, és enormement revelador de les diferències en l'agricultura d'aquestes societats.¹ Tanmateix, l'aplicació de les tècniques de l'arqueologia hidràulica per a l'estudi de l'espai agrícola feudal, desenvolupades en primer lloc per a descriure el funcionament d'aquestes unitats hidràuliques andalusines, no només permet aprofundir en aquest exercici comparatiu, sinó que sobretot il·lustra de quina manera, en determinats indrets de la Catalunya Nova, la consolidació del regadiu a partir de l'ús d'una infraestructura preexistent incideix en els processos —particularment precoços— de diferenciació pagesa i d'oligarquització urbana que s'hi donen. L'estudi dels usos feudals de l'aigua del riu Corb permet de presentar un d'aquests casos paradigmàtics.

El riu Corb neix a la font de Rauric, just on acaba l'altiplà de Santa Coloma de Queralt, als límits entre la Segarra i la Conca de Barberà. El riu pertany a la conca del Segre i les seves aigües, de cabal molt irregular, es dirigeixen en direcció est a oest cap a l'Urgell i les planes de Lleida. La vall del Corb va ser conquerida durant la segona meitat del segle XI per les hosts de cavallers feudals, entre els quals hi havia Guillem Ramon de Camarasa, vescomte de Cardona, que l'any 1061 va signar una convinença amb Pere Bernat d'Oluja sobre el castell de Guimerà.² En aquest i altres textos de la mateixa època, per a referir-se a aquesta vall els escribes feudals van utilitzar un topònim d'etimologia àrab, *Alfez*,³ que pot derivar indiferentment de la paraula *al-ḥawz*, que descriu un espai de terra treballada al voltant d'un nucli d'assentament, o del mot *al-fahṣī*, que es refereix a un espai de terra conreada prop d'una zona de pastures. Al centre d'aquesta vall, que constitueix el pas natural des de la Conca de Barberà fins al pla de Lleida, hi ha actualment el poble de Ciutadilla, situat als peus del castell encimbellat dalt del turó que fa de partió entre la riera del Boixeró, que travessa el terme en direcció SE-NW, i el riu Corb, que el travessa d'E a W. A les mateixes primeres escriptures llatines, el nom d'aquest castell apareix mencionat molt poques vegades, possiblement perquè durant els anys immediatament posteriors a la conquesta els seus termes estaven inclosos en el de Guimerà, la principal fortificació del nou terme jurisdiccional.⁴ Però tanmateix, quan apareix ja ho fa amb el nom de Ciutadilla que, a l'igual del seu homònim menorquí, també pot ser una traducció de l'àrab *al-mudayna*, un diminutiu de *madīna*.⁵

1. M. BARCELÓ, *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidràulica andalusí*, Granada, 1996, 55.

2. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Div. Sent. Inv. 11, 26.

3. F. MIQUEL (ed.), *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, 1945, 2 vols., doc. 257, 273 i 276 (LF); F. UDINA (ed.), *El 'llibre Blanch' de Santes Creus*, Barcelona, 1947, doc. 17 (LLB); «Documents de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», C. BARAUT, 1979-1991, *Urgellia*, II, 1979-X, 1991, doc. 1040 (DOC). A les escriptures llatines el topònim apareix bé com a substantiu, *Alfez* (LF, 273; LLB, 17) o *Alfed* (LF, 276), bé pertinentment declinat en genitiu, *Alphedi* (LF, 257) o *Alpbezi vallis* (DOC, 1040). En ambdós casos a voltes la dental z es converteix en una d.

4. LF doc 257; A. ALTISENT (ed.), *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, 960-1177*, Barcelona, 1993, doc. 83 i 258 (DP).

5. Les *al-mudayna* són un tipus d'assentament comú a les zones més septentrionals d'al-Andalus, com ara Mallorca, caracteritzades per reunir, a més de l'àrea de residència, una representació del poder polític de la *madīna*.

Malgrat la penúria documental dels anys immediatament posteriors a la conquesta, un llevador de censos de l'any 1391 i un capbreu del 1397⁶ permeten recompondre el sistema hidràulic construït entorn del Corb al terme de Ciutadilla.

El sistema hidràulic de Ciutadilla

El capbreu de 1397 és un trasllat incomplet de l'any 1434 que divideix la descripció de les tinences capbrevades en tres censals; el primer, del qual no s'especifica el nom, el censal de les Galmes i el d'en Rabaça. Aquest primer censal innominat es divideix, al seu torn, en dues parts principals. A la primera, s'hi mencionen 10 horts i 9 sorts de terra, i acaba amb el següent text: «Tot quest damunt part se pren al Boxero. Ço quest daval part —continua— se pren en la ribera del riu Corb». Són les dues àrees principals de rec que hi havia aleshores al poble.

Gràcies a les afrontacions que s'esmenten en descriure les partides d'aquesta primera part referida a la ribera del Boixeró, es veu clarament que els deu horts i les nou sorts de terra estan disposats linealment, un darrere l'altre. Així, per exemple, l'hort de Guim Miquel limita amb el camí de Vallbona i amb en Guimó Company. El de Guimó Company limita amb el de Guim Miqueló. El de Guim Miqueló amb el d'en Berenguer Capdevila i amb el de Guimó Company. El de Berenguer Capdevila amb el d'en Guim Miqueló i amb Nicolau de Murle. El de Nicolau de Murle amb en Pere Sabater i en Berenguer Capdevila. I així successivament. De la mateixa escriptura també pot deduir-se que els predis es trobaven a banda i banda del torrent, ja que en un moment donat diu que l'hort de Ramon Saperà es troba «delà lo torrent». En aquest costat del torrent, però, aquest és l'únic hort que hi ha, mentre totes les altres partides són sorts de terra. Sembla, per tant, que malgrat situar-se totes a banda i banda del Boixeró, tan sols es regaven continuadament les d'un costat. L'última de les sorts de terra de la relació, la de Joan Martí, limita com el primer hort de Guim Miquel, amb el camí de Vallbona. Així, doncs, la descripció del capbreu mostra com les tinences se situaven en línia recta al voltant del torrent del Boixeró a partir del camí de Vallbona, en un moment donat travessaven el torrent i tornaven per l'altra riba novament fins el camí de Vallbona. Segons el capbreu, abans de travessar el torrent les terres es regaven, després de travessar-lo, en canvi, només s'esmenta un hort. És estrany que en tot el capbreu no s'esmenti en cap moment la sèquia que havia d'alimentar, com a mínim, els 10 horts del sistema. De fet, però, tampoc no s'esmenta ni el mateix Boixeró! A banda de la negligència, una altra explicació podria trobar-se en el fet que es tractés d'una sèquia molt rudimentària, bàsicament construïda amb terra. La figura número 1 mostra una reproducció esquemàtica de l'estructura que hauria tingut aquest sistema hidràulic.⁷

6. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 65 i 68.

7. El capbreu no esmenta la mida de les peces de terra ni en descriu la forma, raó per la qual la reproducció només és un esquema de la seva distribució que no guarda cap proporcionalitat.

De l'ús de les aigües del Boixeró per a regar se'n tornen a fer ressò les ordinations de Ciutadilla de l'any 1748 quan imposen una multa de 10 sous a qui «regués de l'aigua del Boixeró dels canals en amunt».⁸ Els pagesos de Ciutadilla també es recorden encara de quan pel Boixeró hi baixava suficient aigua com per a utilitzar-la per al regadiu. «Era —diuen— fins i tot més bona que la del Corb, que només servia per a plantar cebes.» Dels horts del Boixeró pràcticament no en queda cap rastre arqueològic: les rubinades van tenir aquí conseqüències especialment fatals.⁹ La prospecció arqueològica tan sols ha pogut detectar dues basses situades a la banda dreta del torrent, just després de la font de Tarroja. Segons els pagesos consultats, aquest era un dels punts en què tradicionalment s'aprofitava l'aigua per a regar. N'hi havia dos més. Un, immediatament després de la Font del Perrot, on també hi havia el molí d'en Macià, a tocar del terme de Passanant, i l'altre just a sota mateix del poble. L'anàlisi del parcel·lari de la ribera del Boixeró tampoc no ajuda a una major precisió, ja que els fons de la vall actualment són ocupats per parcel·les amplíssimes que no semblen haver estat pas les originals. Per això a l'hora de situar el sistema que apareix descrit en el capbreu de 1397 la indicació més fiable és l'esment com a afrontació del camí de Vallbona. Segons Guiu Sanfeliu el camí tradicional de Vallbona a Ciutadilla seguia la ruta de Vallbona-Rocafort-Nalec-Ciutadilla-Bovera o Vallsanta.¹⁰ Si fos així, els horts que s'esmenten al capbreu havien de situar-se sota mateix del poble, a tocar del sistema del riu Corb (vegeu figura número 2).¹¹

Malgrat que a la segona part del primer censal del capbreu de 1397 també s'hi esmentin, les tinences de la ribera del Corb apareixen més ben descrites al censal de les Galmes. Aquest censal capbreu un total de vuitanta-cinc predis, entre els quals hi ha catorze cases i vint-i-cinc albergs, dos corrals i un femer. La resta d'entrades es refereixen a partides de terra (vinyes, aous, sorts, trossos, plantades, feixes, deveses, una tapiada i un domenge), que es troben situades en tres zones principals: al Pèlac (3, 6, 16, 17, 20 i 21), a la Ribera (9, 10, 11, 12, 14 i 15) i a les Planes (1, 13 i 23) (vegeu figura número 3).¹² El pla de Mir, segons les afrontacions dels dos aous que s'hi situen, pot tractar-se d'una porció de les Planes o de la partida que es troba més enllà del camí de Montblanc

8. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 226.

9. Les rubinades o torrentades són característiques dels rius de cabals irregulars d'aquestes contrades i solen tenir efectes desastrosos per a la infraestructura construïda al llit dels torrents i les seves vessants. Segons Josep Iglésies, la que va tenir lloc el dia de Santa Tecla de l'any 1874, va produir a Guimerà «35 morts, 21 cases enderrocades, 40 més en estat ruïnós, més de 50 corrals esdevinguts inaprofitables, un gran nombre de bestiar ofegat i la desaparició de tots els horts de la vora del riu», J. IGLÉSIES, *L'aiguat de Santa Tecla*, Barcelona, 1971, 40.

10. G. SANFELIU, «Els camins del monestir», *Els monestirs cistercencs de la vall del Corb*, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, Solsona, 1989, 11-17.

11. L'única manera de fer coincidir les indicacions del capbreu amb les basses descobertes durant la prospecció, seria considerar que el camí de Vallbona seguia, antigament, el traç de l'actual camí del Boixeró. Ningú, però, ho ha pogut confirmar.

12. Per a una millor descripció del censal, n'he numerat cada una de les entrades seguint l'ordre en què estan escrites.

en aquesta mateixa banda del riu (7, 8).¹³ Les dues tinences que apareixen amb el nom de «l'obach» han de trobar-se entre el Boixeró i el camí de Montblanc (2 i 5). La primera d'aquestes tinences té unes afrontacions especialment clares: el camí de Vallbona, el camí de Montblanc i la «síquia que ve de les Planes». A banda de situar la peça de terra, aquesta referència també està indicant la situació aproximada del punt de desguàs de la sèquia de les Planes abans que fos allargada fins al molí del Florindo, allargament que, si bé no he pogut datar, sí que és clarament perceptible observant el mateix recorregut de la sèquia.

Pel que fa a la primera de les obagues —que etimològicament ha de fer referència a tinences situades en una zona ombrívola, corresponent, per tant, a la part de migjorn de la vall—, també és important assenyalar que entre els antropònims que se citen en les seves afrontacions hi ha el de Guim Miquel, fill d'en Guim, a qui havíem vist a l'inici del sistema del Boixeró, just a tocar del camí de Vallbona. El mateix Guim Miqueló torna a aparèixer com a possessor dels «alous del Boixaró», unes tinences, que tot i ser a la plana del Corb, afronten amb el Boixeró (18). Fora de les tres zones principals que immediatament descriuré, del censal tan sols queda esmentar «la plantada» d'en Bartolí que limita amb el riu Corb i la sèquia del molí d'en Gilaró (4), i una sort que també afronta en un punt desconegut del riu Corb (22).

La Ribera, les Planes i el Pèlac són tres topònims del terme de Ciutadilla que perviuran fins avui. En un altre capbreu de 1591 també són emprats per a situar la major part de les tinences capbrevades.¹⁴ Apareixen de la següent manera: «l'horta i lloc dit la Ribera», «orta i partida de la Ribera», «partida de la Ribera», «partida de les Planes aigua regant», «una sort a l'orta aigua regant situada a la partida los Pèllechs», «orta i partida dels Pèlachs», «lloc i orta dita dels Pèlachs», etc. Fins i tot trobem aquí referències a les obagues que apareixien en l'anterior capbreu: una de les peces capbrevades és «la partida dels Obacs de les Forques, de dos jornals de terra, que afronta amb el camí que va a la coma de Nalech».

En un altre capbreu de 1737 les principals partides de regadiu del terme tenen aquests noms: partida del rec del Convent, partida del rec del Molí, partida del rec de les Plantades i partida del rec del Diumenge.¹⁵ A la zona de la Ribera l'any 1582 s'hi comença a construir el convent del Roser, al qual el senyor assigna alguns dels horts de la partida. D'aquí ve, molt possiblement, el canvi de nom. La partida del rec del Molí es refereix a les terres que se situen entre la sèquia del molí del Senyor i el riu Corb, que possiblement no devien capbrevar-se anteriorment perquè pertanyien a l'heretat senyorial. La partida de les Plantades d'aquesta escriptura ha de correspondre's a la partida de les Planes, nom amb què encara avui es coneix el rec que es troba més enllà del Pèlac i fins al molí del Florindo, a la dreta del Corb. La nomenclatura actual dels quatre recs de Ciutadilla, utilitzada en les ordenacions i reglamentacions efectuades per la

13. L'alou situat al coll de Tàrrega també ha de trobar-se en aquesta zona del terme, ja que limita amb el camí de Verdú i una «via pública» que ha de ser el mateix camí de Montblanc (19).

14. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 150.

15. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 216.

mateixa Comunitat de Regants, encara manté els noms originals de la baixa edat mitjana: rec de les Planes, del Convent, del Pèlac i del Senyor. I és que el regadiu al terme de Ciutadilla té una llarga història que ha sofert poques interrupcions. El seu ús continu, que ha exigit reparacions i modificacions, n'ha permès, justament, la pervivència.

Segons el capbreu de 1397, a la partida del Pèlac s'hi trobaven l'alou del «Colomer del Pèlach» que limita amb la devesa del senyor (3), un altre «alou del Pèlach» que pertany als hereus de Pere Martina i Nicolau Ayllada i que limita amb el riu Corb (6), la «captada dels Pèlachs», que limita igualment amb la «devesa del senyor Gispert de Guimerà» (16), una «fexa del Pèlach», que també afronta amb la devesa del senyor (17), i dues sorts de terra, situades al Pèlac segons l'escriptura, que limiten amb el riu Corb i amb la devesa del senyor (20, 21). Tal com també succeïa amb el Boixeró, sorprèn en aquest cas la pervivència del nom de la partida del Pèlac i l'ús de la devesa del senyor com a afrontació nord dels predis que s'hi situen, sense fer esment, en canvi, a la sèquia que actualment encara separa aquesta devesa de les terres de regadiu que s'estenen fins al Corb.

A la partida de la Ribera hi havia al segle XIV quatre sorts de terra que apareixen de forma contínua en el censal (9, 10, 11 i 12), una de les quals afronta amb la «síquia que és en lo domenge del senyor» i dues més —separades de les anteriors per una sort situada a les Planes— que afronten amb el riu Corb (14 i 15). A la de les Planes, finalment, només hi havia una vinya, una sort de terra i un censal que limitaven totes amb el riu Corb (1, 13 i 23).

Resten per analitzar les tinences esmentades en el darrer censal del capbreu de 1397, el Censal d'en Rabassa. Es tracta d'un censal incomplet, que tan sols fa referència a quatre partides situades de forma molt dispersa. Així, la primera afronta amb el riu Corb i el camí de la Bovera (ha d'estar, per tant, a la banda dreta del riu); la segona, coneguda amb el nom de Pla d'en Rabassa, amb el camí de Tàrrega, que ha de ser la mateixa via pública de Montblanc; la tercera, en un indret desconegut del riu Corb; i la quarta, finalment, anomenada «plana de Jaume de Rubinat» afronta amb la «síquia del molí del Senyor», essent aquesta la primera menció documental tant de la sèquia com del molí del Senyor.

Dels enginys hidràulics que ordenaven totes aquestes partides al fons de vall del Corb, al terme de Ciutadilla, el capbreu de 1397 fa referència a la «síquia que ve les Planes» (2), de la qual ja he proposat més amunt el possible punt de desguàs al torrent, la «síquia del molí del Gilaró» (4), la «síquia que es en lo diumenge del senyor» (10) i la «síquia del molí del Senyor». La sèquia principal del molí d'en Gilaró ha de referir-se a la sèquia de la Ribera, de manera que el molí del Gilaró es correspondria aproximadament a l'emplaçament actual del molí del Carretón, perquè aquesta sèquia no pot tractar-se de la sèquia de les Planes ni de la sèquia del molí del Senyor, que ja apareixen al capbreu amb aquest nom, ni de la sèquia del Pèlac, al final de la qual no hi ha hagut mai cap molí. La «síquia que es en lo domenge del senyor» ha de tractar-se de la sèquia de les Censades que, efectivament, divideix per la meitat el domini del senyor a la Ribera, on segons el capbreu es troba situada aquesta sèquia. El

topònim «les censades» per aquesta sèquia —que en el capbreu de 1591 s'anomena «sèquia mitjana»¹⁶ i que Josep M. Agustí, en canvi, coneix amb el nom de rec del Nivell— apareix en un plànol del segle XIX de les propietats del senyor,¹⁷ i inscriu perfectament les partides que rega en el domenge (la terra dominical) del senyor, ja que per Censades, a l'horta de Ciutadilla, s'entenen les partions que es fan entre pagesos de terres d'un mateix senyor i que són arrendades a parts de cens (vegeu figura 5).

Al costat d'aquestes sèquies, la documentació del segle XIV anomena cinc molins al terme de Ciutadilla. Un acord entre els prohoms de Nalec i Ciutadilla de l'any 1346 n'esmenta dos —el molí de Rubinat i el d'Esteve Aguiló—¹⁸, i el capbreu de 1397 que he analitzat tres més: el molí d'en Cuch, que afronta amb el de Vallsanta, el molí d'en Gilaró i el molí del Senyor.¹⁹ La prospecció ha permès localitzar l'emplaçament d'alguns d'aquests molins. En altres casos, en canvi, m'he limitat al plantejament d'algunes propostes que no m'ha estat possible de comprovar.

L'emplaçament del molí del Senyor havia de ser el de l'actual homònim. Poc després, però, una escriptura de l'any 1433 esmenta que el senyor té a Ciutadilla dos molins²⁰ i, més endavant, en una altra escriptura de l'any 1653, també s'esmenten la bassa del molí de dalt i la bassa de baix.²¹ En una possessió de l'any 1824 aquests dos molins són descrits de la següent manera: «tiene un molino barinero con una muela corriente en la buerta de la villa y otro molino barinero con una muela corriente, en la misma buerta, contiguo al arriba citado, nuevamente construido».²²

Pel que fa al molí d'en Gilaró, anteriorment ja he assenyalat perquè pot correspondre's a l'emplaçament de l'actual molí del Carretón. En canvi, per a l'emplaçament del molí del Rubinat i el d'Esteve Aguiló tan sols puc fer algunes suposicions. L'única cosa certa que sabem d'aquests dos molins és que havien d'estar situats a la mateixa alçada del riu Corb, ja que ambdós són emprats per tal de localitzar el punt a partir del qual els de Nalec poden prendre l'aigua. Si tenim en compte que, normalment, els molins més antics se situen al final del sistema, just abans del desguàs de les sèquies al torrent, la localització aproximada del punt de desguàs de la sèquia de les Planes també ens podria indicar l'emplaçament d'un d'aquests dos molins. Aquest punt, a més a més, es troba a la mateixa alçada que el molí de Valls. El seu emplaçament, per tant, hauria pogut correspondre's a l'antic emplaçament del molí d'en Rubinat o del d'Esteve Aguiló.

Finalment, restarien per situar el molí d'en Cuch i el de Vallsanta. Aquests molins, malgrat que el d'en Cuch, almenys, es trobi en el terme jurisdiccional

16. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 150.

17. ACA, Patrimonials, Sent. lligall 46.

18. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 37.

19. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 68.

20. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 102.

21. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 188.

22. ACA, Div. sent. Inv. 11, 292.

de Ciutadilla, han d'emplaçar-se necessàriament al tram final d'alguna de les sèquies del sistema de Guimerà (ja que si no es trobarien, fora de tota norma, a l'inici del sistema de Ciutadilla). De fet, hi ha diversos elements que demostren que l'atermenament i la divisió jurisdiccional de la vall posterior a la conquesta feudal no va respectar la lògica del sistema hidràulic. Així, per exemple, la captació antiga de la sèquia del molí del Senyor de Ciutadilla es trobava al terme de Guimerà.²³ Es tractava d'una resclosa situada en el toll de Baganya i és per això que la partida que hi ha per sobre del traçat actual de la sèquia del Senyor encara s'anomena l'horta, ja que la sèquia hi passava per sobre i per tant podia ser regada.

Naturalment que la no-correspondència entre els termes jurisdiccionals i la lògica del sistema hidràulic va provocar alguns conflictes importants: l'any 1346, per exemple, Gispert de Guimerà, senyor de Ciutadilla, i els prohoms del mateix lloc d'una part, i el bisbe de Vic i els prohoms de Nalec, de l'altra, han de signar un conveni per resoldre les picabaralles originades per «l'aigua que los de Nalech prenen en lo terme de Ciutadilla».²⁴ Per a resoldre el conflicte, Gispert de Guimerà estableix als germans Berenguer i Bernat Boldú de Nalec cinc trossos de terra «ab sos plantats» i la possibilitat de fer una «peixera o resclosa» al terme de Ciutadilla, «sota el molí den Rubinat del mateix log y de Esteve Aguiló de Tàrrega, per prendre'n aigua, en lo torrent de dit riu Corb y la que eixirà del dit molí», i la facultat de fer una sèquia al llarg de les terres establertes. L'establiment es fa a una entrada de 200 sous i un cens de 5.²⁵

23. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 274 i 303. Igualment, a la frontera entre Vallfogona i Guimerà, els límits entre termes també trencaven la lògica del sistema. Es veu clarament en el capbreu de 1789 que descriu els límits de la vila de Guimerà, quan, en referir-se a aquesta zona, diu que «a sol ixent... travessa la sèquia dels molins dels Senyor», J. LLORET ed., *Usos i costums de la vila de Guimerà al segle XVIII*, Barcelona, 1985, 19). Es refereix, naturalment, a la sèquia que discorre per la ribera dreta del Corb fins a l'entrada de la vila on hi ha tres molins del senyor (vegeu figura 4).

24. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 36.

25. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 37. Eva Serra, en un article sobre Maldà en què es descriu un procés sobre aigües, boscos i pastures comunals en aquest poble de la vall, sosté que aquests tipus de conflictes van permetre als senyors dels diferents termes de presentar-se com a defensors dels interessos de les comunitats veïnals i que aquesta coincidència d'interessos va intensificar la «solidaritat vertical», E. SERRA, «Maldà: un procés d'aigües, de forêts et de pastures au xve siècle», a M. BRUNET et alii eds., *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Ancestraux, xve-xxe siècles*, Tolosa de Llenguadoc, 1993, vol. I, 131-143. Malauradament la prospecció no ha permès corroborar si la resclosa a la qual es fa referència en aquest document estava situada en el mateix lloc de l'actual peixera de Nalec o no. D'entrada, hauríem de creure que no era així, ja que l'actual sí que es troba en el terme de Nalec. Per un document de 1671, a més a més, sembla que a Nalec es construï una peixera nova l'any 1667 (ACA, Patrimonials, Sent. Sig. 1.113). El document és una sentència per la qual s'obliga a restituir l'onzè a Maurici Costa i Rocabertí perquè li havia estat espoliat. Per a fer aquesta restitució, cal calcular abans el valor dels fruits collits des del dia de l'espoli. És a l'hora de fer aquest recompte que a l'escriptura s'especifica que es produïen 4,5 arroves de cànem abans de fer-se la peixera i que, després de fer-se la peixera el 1666, se'n collien 9. Els efectes de la construcció de la peixera sobre l'augment de la producció són clars, encara que no sabem si és així perquè hauria augmentat l'àrea de rec o per una millora de la qualitat de les collites. En tot cas, la construcció de la nova peixera sí que va servir per a resoldre vells problemes de termes.

El plànol de les propietats del marquès al terme de Ciutadilla a què m'he referit abans, datat al segle *xx*, confirma i alhora matisa la descripció del sistema que he fet (vegeu figura 5).²⁶ Aquí s'observa com la sèquia del molí d'en Gilaró o del Carretón continuava fins el molí d'en Valls i més enllà, tot travessant la carretera —l'antic camí de Montblanc. Els veïns amb qui he parlat de Ciutadilla també m'ho han confirmat. El punt de desguàs del molí d'en Valls coincideix amb el de desguàs de la sèquia de les Planes, just abans de la mateixa carretera. Respecte del disseny del sistema al segle *xiv* que he dibuixat, hi ha, però, tres diferències importants que s'haurien d'explicar.

D'una banda, el plànol mostra un «*molino derruido de las Sensadas*», en el punt número sis. Pel seu emplaçament, però, difícilment pot correspondre a cap dels molins esmentats més amunt, si no és que es tracta del segon molí del Senyor, el de la bassa de Baix. Tanmateix, el plànol també mostra l'existència de dues basses a l'antic emplaçament del molí del Senyor que, tenint en compte la descripció de 1824 on es deia que el molí nou es troba a tocar de l'antic, també podrien reflectir l'emplaçament continu dels dos molins. Sigui com sigui, atès l'escrutini documental realitzat, la construcció d'un segon molí del Senyor és una modificació del sistema efectuada al llarg del segle *xv*.

D'altra banda, el plànol mostra dues sèquies que haurien servit fonamentalment per al regadiu més enllà del molí del Senyor. La prospecció no n'ha pogut constatar l'existència, si bé en aquest cas he pogut comprovar que la topografia del terreny ben segur que ho permetria. Es tracta de la partida de la Buxarella, que apareix esmentada com a zona principal de rec de l'heretat del marquès en una escriptura de 1941-42.²⁷ Segons aquest document, la Buxarella té una extensió de quatre hectàrees. Finalment, els veïns i veïnes de Ciutadilla amb qui he parlat han confirmat la indicació del plànol segons la qual la sèquia del molí del Carretón continuava aleshores fins a la sèquia principal de Nalec.

L'única sèquia principal que no he pogut documentar al segle *xiv* és la del Pèlac, tot i que el topònim ja serveix per a situar una part important de les terres treballades del terme. Aquesta partida, en canvi, apareix clarament com una zona irrigada en el capbreu de 1591, ja que diverses tinences que s'hi situen són catalogades com a horts i altres s'acompanyen de l'epítet «aigua regant». Tanmateix, algunes peces de terra que consten com a explícitament irrigades continuen limitant a tramuntana amb la devesa del Senyor, sense que la sèquia que ha de regar-les aparegui enlloc. Joan Cervera, per exemple, paga un cens de dues gallines per una sort de terra de dos jornals, «aigua regant als Pèlechs», que limita a l'est amb una sort del senyor, al sud amb el riu Corb, a l'oest amb una sort de Joan Rubinat i al nord amb «la devesa del senyor».²⁸ Tal com succeïa

26. Més que d'un plànol, en realitat es tracta d'un croquis on sovint no es respecten les proporcions ni les distàncies com succeeix, per exemple, amb la resclosa de la sèquia de les Planes, clarament desplaçada. El plànol no reproduïx la partida del rec del Pèlac, sense que pugui explicar les raons d'aquesta negligència, i en canvi associa al molí d'en Valls una sèquia particular que en la prospecció no he pogut localitzar.

27. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 303.

28. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 150.

en el cas del riu Boixaró, aquest fet pot reflectir característiques específiques de la mecànica hidràulica d'aquesta part de la vall. El significat del mot amb què es descriu la zona és en aquest sentit força indicatiu. Segons Coromines, el llatí *pelagus* prengué en romànic el sentit de «tolla fonda en un riu, en un fondal, etc.» o de «fons de barrancs on hi ha tolles fondes que no arriben a estany».²⁹ D'aquesta manera, l'absència d'esments de sèquies relacionades amb les primeres parcel·les regades a la zona del Pèlac seria força normal, ja que aquest primer regadiu s'hi hauria realitzat en una zona molt humida, potser mitjançant procediments de drenatge i dessecació.³⁰ A diferència d'altres elements del sistema hidràulic de Ciutadilla, que ja apareixen al segle XIV ben consolidats, la irrigació a la partida del Pèlac encara té un caràcter ben parcial, atès que segons el mateix capbreu de 1591, aleshores encara hi ha a la zona terres que no es reguen. Així, per exemple, tant Pere Ferrer com Bernat Ferrer tenen un tros de terra cadascun «a l'horta i partida dels Pèlachs...lo qual es rega en part i l'altra part no».³¹

L'evolució posterior del sistema delata que l'ús que es fa del sistema a la baixa edat mitjana no aprofita totes les possibilitats de reg que permet el seu disseny, determinades per la línia de rigidesa del sistema, com observem, per exemple, amb la partida de la Buxarella o la continuació de les sèquies de les Planes i del molí d'en Valls fins a la peixera nova de Nalec. Altra vegada és interessant de comparar el capbreu de 1591 amb el de 1397.

A diferència del de 1397, en el capbreu de 1591 s'especifica la mesura de cada una de les partides que es capbreven. Es tracta d'un total de 49 predis entre els quals, a banda de cases i corrals, es troben bàsicament sorts o peces de terra i feixes. La gran majoria d'aquestes tinences es troben a les partides que ja he identificat, concretament, hi ha set predis situats al Pèlac, tres als Obacs, un a les Planes i dinou a la Ribera.³² Les mesures d'aquestes partides s'expressen en pòrques i jornals (vegeu quadre 1).³³

29. J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, 1980-1991, VI: 392-393.

30. Ni la prospecció arqueològica, que ha permès restituir el traç d'una sèquia que es documenta, almenys, des del segle XVIII, ni l'estudi de la documentació, permeten afinar més ni la cronologia ni els mecanismes concrets d'aquest possible dessecament. En tot cas, a l'hora d'explicar-lo i de relacionar-lo amb la irrigació de la partida, caldria tenir en compte que tant en el capbreu de 1397 com en el de 1591 les zones irrigades del Pèlac conviuen amb altres terres conreades de secà.

31. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 50.

32. Al capbreu de 1591 només hi ha tres sorts de terra que no he pogut localitzar, una situada a la desconeguda plana de la Marbena, l'altra a la partida de Vallsanta i l'altra a l'horta de la sort de les Baleses. D'aquesta darrera tan sols sabem que havia de situar-se a la riba esquerra del Corb, ja que limitava amb el riu pel costat de tramuntana.

33. Els càlculs que es mostren en el quadre han estat realitzats tenint en compte les equivalències proposades per C. ALSINA *et alii*, a *Diccionari de mesures catalanes*, Barcelona, 1996, per a la vila de Tàrraga, ja que ni Ciutadilla ni cap altre poble de la vall del Corb tenen equivalències pròpies per a la pòrca. Si es tractés de pòrques de Montblanc hauríem d'afegir a cada pòrca 100 m², ja que l'equivalència, en el cas de Tàrraga, és de 308,6m² = 1 pòrca, i en el de Montblanc, 410,67m² = 1 pòrca (ALSINA *et alii*, *Diccionari...*, 165-166).

QUADRE 1

Extensió de terra censada a les partides de reg segons el capbreu de 1591

	<i>Pórques</i>	<i>Jornals</i>	<i>Total pórques</i>	<i>m²</i>
El Pèlac	21,5	3,5	63,5	19.596,1
Les Planes	4		4	1.234,4
La Ribera	48	1,5	66	20.367,6

Fixem-nos que l'extensió total de terra irrigada al Pèlac és pràcticament igual que a la Ribera,³⁴ malgrat que a la primera partida només hi posseeixin predis set tinents, mentre a la Ribera n'hi ha dinou. Els horts de la Ribera, per tant, han d'haver estat molt més petits que els del Pèlac. Efectivament, catorze de les tinences de la Ribera mesuren entre 1 i 3 pórques i la tinença més gran només és de 7. Al Pèlac, en canvi, la tinença més petita és una feixa de 3,5 pórques, dues en tenen 8 i les tres restants són peces de terra d'entre 1,5 i 2 jornals.³⁵ Malgrat que la pràctica de conreus més extensius —i les rubinades!— actualment n'hagi fet desaparèixer la majoria de murs, és molt probable que aquests horts més petits fossin horts tancats amb parets de pedra seca —semblants als que poden veure's a l'horta de la vila de Guimerà. L'única referència documental que en tenim és una escriptura de 1788 en què es descriu, al costat del molí del Senyor, *«un buerto cercado de paredes en la mayor parte destruidas»*.³⁶

El més sorprenent d'aquestes dades, però, és el desaprofitament que reflecteixen de les partides de reg del terme de Ciutadilla o bé l'existència d'un nombre altíssim de propietaris aloers en aquestes zones les terres dels quals no estan sotmeses a capbreuació. Encara que en termes generals calgui tenir en compte aquesta segona possibilitat, el fet és que l'estudi dels antropònims que apareixen com a possessors i com a referents en les afrontacions d'aquests possessors a la partida de la Ribera, reflecteix que, almenys en aquesta zona, resten molt pocs propietaris sense capbrevar (vegeu quadre 2). En observar-se el quadre pot veure's, a més a més, que si excloguéssim els personatges amb el mateix cognom, la coincidència pràcticament seria total.

34. En aquesta partida hi ha tres trossos de terra sense mesura. D'altra banda, a les partides il·localitzades amb mesures, les extensions són les següents: Hort de les Bales, 7 pórques (2.160,2 m²) i partida del molí de Vallsanta, 1,5 jornals (5.554,6 m²).

35. Una pórca de Tàrraga equival a 1/12 part de jornal, és a dir, 38,6 m² (ALSINA, *Diccionari...*, 166).

36. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 272.

QUADRE 2

Tinents a la partida de la Ribera segons el capbreu de 1591.
(En cursiva els antropònims que apareixen en les afrontacions i no com a tinents).

<i>Tinents</i>	<i>Possessors esmentats en les afrontacions</i>
Joan Arnufat Joan Arnufat, pubills	Joan Arnufat, vídua
Bernat Bergara Nadal Bergara Bartolomeu Copons Bartolomeu Copons, pubills	<i>Pere Belars</i> <i>Joan Bergara</i> Bernat Bergara Nadal Bergara
Joan Copons Joan Copons de la Costa Domingo Creus Miquel Esteve Mateu Ferran	<i>Antoni Copons</i> Joan Copons Domingo Creus Mateu Ferran <i>Miquel Ferrer</i>
Pere Ferrer Andreu Gili Joan Joanet Bernat Maset	Andreu Gili Joan Joanet
Miquel Miqueló Antoni Oliver Antoni Pollina Francesc Pollina Magí Pou Joan Rabinat Tomàs Tàrraga Miquel Teme	<i>Bernat Mateu Fuster</i> Antoni Oliver Antoni Pollina Francesc Pollina Tomàs Tàrraga

A poc a poc es va dibuixant l'excepcionalitat de la partida de la Ribera dins del terme de Ciutadilla, tant a causa de la dimensió de les tinences que s'hi troben com de la importància numèrica d'aquestes tinences respecte del total dels predis capbrevats com, sobretot, pel predomini en aquesta partida de tinences sotmeses a càrregues, bàsicament censos i lluïisme. Recordem, en aquest sentit,

que és justament aquesta zona la que també es coneix amb el nom de les Censades i la que, en el mateix capbreu, apareix com a terra dominical.

La prospecció arqueològica ha permès calcular el total d'hectàrees irrigables a la vall del Corb (al Boixeró no ha estat possible) segons la infraestructura existent a la baixa edat mitjana. El resultat és el següent:

QUADRE 3
Hectàrees susceptibles de ser regades segons la infraestructura
de la baixa edat mitjana³⁷

Rec del molí del Senyor	12,9	ha
Rec del Pèlac	4,9	ha
Rec de la Ribera o del Convent	6	ha
Rec de les Planes	3,7	ha
L'Obaga	4,5	ha
	TOTAL	32 ha
La Buxarella	3,9	ha
	TOTAL	35,9 ha

La desproporció, doncs, és més que evident. Malgrat la cautela amb què han de llegir-se les dades del capbreu i malgrat la possibilitat que aquest ignori alguns dels pagesos de Ciutadilla, la impressió general és la d'un aprofitament escàs de les terres susceptibles de ser irrigades a finals del segle XVI. Aquest poc aprofitament, però, no ha estat contradictori amb un augment, almenys en comparació amb el segle XIV, de les àrees de reg —especialment a la partida del Pèlac on, recordem-ho, no hi ha cap molí— i, sobretot, amb una major inversió de treball en el manteniment del sistema, que es va traduir en la fixació del recorregut d'algunes sèquies.

No deu ser casual que les dues úniques zones de reg en les quals no hi ha cap molí —el Boixeró i el Pèlac— siguin, també, les úniques en què la pràctica de la irrigació es fa aparentment «sense sèquies». Malgrat que en el cas del Pèlac la particularitat del sòl podria ser-ne un motiu, també hem vist com la consolidació de les partides de reg al terme coincideix cronològicament amb l'augment del nombre de molins. La necessitat d'un major cabal d'aigua i la centralitat del molí en l'estratègia senyorial poden haver estat determinants a l'hora d'explicar el pas d'un hidraulisme caracteritzat per la fragilitat i elasticitat de la seva mecànica a un hidraulisme més sòlid i rígid, amb un nombre més gran de construccions de pedra.

37. El compte ha estat realitzat segons la reconstrucció de la figura número 3. Actualment al terme municipal de Ciutadilla hi ha un total de 2.500 ha de conreu, 32 de les quals són de regadiu.

La gestió feudal del sistema hidràulic

Al costat d'un hidraulisme feudal articulat exclusivament entorn del molí senyorial i on l'aigua restant només és utilitzada per regar l'hort del moliner,³⁸ l'estudi del sistema hidràulic de Ciutadilla forneix un exemple de gestió feudal d'un sistema que no exclou la dualitat de funcions, el regadiu i la molinaria, encara que sí que n'estableix una jerarquització a favor de la molinaria. L'hidraulisme de Ciutadilla és un hidraulisme que combina dues lògiques. D'una banda, la lògica del regadiu, de l'aprofitament de l'aigua, encara que sigui de forma estacional, a fi d'irrigar les terres més riques del terme situades al mateix fons de vall, moltes vegades en zones amb força aigua estancada, com en el cas del Pèlac. Per assolir aquest objectiu és suficient agullonar l'aigua del torrent en tolls i fer-la derivar mitjançant sèquies moltes vegades construïdes només amb terra, sobretot si, tal com hem observat, la tendència, almenys durant la baixa edat mitjana, ha estat la de no aprofitar «totes» les terres susceptibles de ser regades. Aquest sistema, àmpliament utilitzat al Boixeró i a la zona del Pèlac, permet mantenir una relació d'equilibri entre la inversió de treball realitzada i el caràcter estacional i torrencial de les aigües del riu. Paral·lelament, però, a aquesta lògica s'hi va sobreposar la lògica de la molinaria. La construcció de molins exigeix un major cabal d'aigua i més regularitat, en bona part aconseguida mitjançant les basses adossades al cup.³⁹ Des de la segona meitat del segle XII, a més a més, els casals de molins s'amplien i es perfeccionen, augmentant a vegades el nombre de moles de què disposen, i es converteixen en veritables baluards senyorials, fet que es tradueix en el caràcter monumental d'algunes de les edificacions.⁴⁰ Tots aquests aspectes han d'haver estat determinants a l'hora de construir sèquies més robustes, presumiblement de pedra i argamassa, en els sistemes dominats per la presència d'un o més molins, especialment a la sèquia del Senyor i a la de la Ribera.

En una escriptura de l'any 1653 es precisa que els molins fariners de Ciutadilla són tots del senyor i que tots els habitants hi són forçats a moldre, pagant una palmada per punyera, és a dir, 1/16 part del gra que porten a moldre, proporció que coincideix amb la de moltes altres zones de Catalunya.⁴¹ Igualment es castiga amb una multa de tres lliures a qui vagi a moldre en un altre lloc.⁴² Els altres molins que es construeixen de nou entre els segles XII i XVI a la part central de la vall del Corb són tots molins senyorials: el molí Nou del Senyor de Guimerà, el molí de Baix del Senyor de Ciutadilla o el molí de Dalt de la Cadena, de

38. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña», a M. BARCELÓ et alii, *Arqueología medieval. En las afueras del 'medievalismo'*, Barcelona, 1988, 165-194; S. CAUCANS, «Energie hydraulique et irrigation en Roussillon du IXe au Xe siècle. Histoire de l'aménagement d'un réseau», a DD. AA., *De l'eau et des hommes en terre Catalane*, Perpinyà, 1992, 59-109.

39. J. BOLÓS i J. NUET, *Els molins fariners*, Barcelona, 1983, 19.

40. J. BOLÓS, *Els molins...*; MARTÍ, «Hacia una arqueología...».

41. C. ALSINA, *Pesos i mesures...*, 188; R. MARTÍ, «Hacia una arqueología...», 182.

42. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 188.

domini templer. Però hi ha evidències de l'existència de molins no senyorials al terme de Ciutadilla? A causa de les característiques de la documentació que he utilitzat difícilment en podrem trobar referències explícites. Ens haurem d'acontentar, en tot cas, amb algun indici indirecte, començant pel fet que ja al segle *xiv* he demostrat per a Ciutadilla l'existència de set molins, dels quals només en tres casos coneixem el propietari: els dos molins del Senyor i el molí de Vallsanta, que lògicament havia de ser de domini monacal. Tant el molí d'en Rubinat, com el d'Esteve Aguiló i el d'en Gilaró sembla que estiguin explotats individualment —per la seva relació amb un antropònim— però no sabem ni quin és el seu règim de propietat ni sota quines condicions es realitza aquesta explotació. L'únic indici que tenim en aquest sentit procedeix del molí d'en Cuch, pel qual l'any 1397 Berenguer Capdevila satisfà tres quarteres de forment al senyor, segons consta en el primer capbreu de Ciutadilla.⁴³ En aquest cas, per tant, ens trobem amb un molí el domini eminent del qual recau en mans del senyor, mentre Berenguer Capdevila en disposa del domini útil a canvi del pagament d'un cens. El contracte d'establiment, sovint amb diferents graus de subrogació, és, efectivament, la forma predominant d'explotació dels molins a la Catalunya Nova.⁴⁴ Però, tanmateix, seria arriscat generalitzar únicament a partir d'aquest exemple.

En l'escriptura d'infeudació del castell de Guimerà per part de Gerald a Guillem de Guimerà es detalla amb precisió extrema el repartiment dels drets senyorials que realitzen.⁴⁵ Segons aquesta escriptura, Gerald i Saurina retenen per a ells el domini i la senyoria sobre qualsevol establiment de molí que es realitzi en el terme, excepte dels dos molins que Guillem de Guimerà o el seu batlle tenen en la dominicatura del primer i del molí que és de Pere d'Oluja.⁴⁶ El document també estableix que Guillem de Guimerà es quedarà amb les 3/4 parts del delme del blat que el senyor emmagatzemi al graner de Guimerà, deixant la quarta part restant per a Gerald, i que aquesta mateixa proporció també serà vàlida per al delme «*quod recipitur sive datur de omnibus molendina sive de alias rebus quas contingeri decimari*». Així, doncs, immediatament després de la conquesta feudal del final del segle *xi*, al terme de Guimerà el senyor —o els senyors feudals en aquest cas— encara no han aconseguit el monopoli de la mòlta, per bé que en funció dels seus drets jurisdiccionals sobre el terme, la moltura està gravada amb el pagament del delme. Malauradament, l'escassetat documental no ens permet conèixer amb detall el procés pel qual al segle *xvii* el marquès de Ciutadilla es permet afirmar que tots els molins fariners són del senyor i obligar tots els

43. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 68.

44. A. ALTISENT, «Un poble de la Catalunya Nova als segles *xi* i *xii*: l'Espluga de Francolí», AEM, 1966, 3, 131-216; A. VIRGILI, «La infraestructura hidràulica de la conca del Gaià mitjà segle *xii* segons el 'Llibre Blanch' de Santes Creus», *Universitas Tarraconensis*, 1985-1986, 215-226; DP 431, 452, etc.

45. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 27. Es tracta de Gerald Alamany de Cervelló i la seva dona Saurina, el primer dels quals va morir l'any 1167, data límit de l'original d'aquesta còpia de 1590.

46. Aquests molins poden correspondre's a algun molí dels que més endavant es documenten explícitament a Ciutadilla, ja que en el moment de redacció de l'escriptura aquesta forma part dels amplis termes de Guimerà.

veïns i veïnes de la vila a moldre-hi.⁴⁷ Tampoc no sabem res del percentatge d'èxit o fracàs que va assolir en les seves pretensions monopolitzadores.

Sigui com sigui, l'augment del nombre de molins no va implicar modificacions substancials en el disseny del sistema hidràulic sinó que es va traduir en la sobreposició de diversos molins en una mateixa sèquia, fet que a vegades va comportar el seu allargament. En aquest cas, quan es construïa un altre molí, si es volien mantenir les possibilitats del regadiu calia fixar determinades normes de distribució de l'aigua. En el cas del molí Nou de Guimerà, la seva construcció va implicar la necessitat d'afegir un paràgraf en diversos capbreus on s'indicava quin era el repartiment de l'aigua que s'havia de fer entre la resclosa i el molí del senyor, ja que la seva construcció no podia danyar els interessos dels qui ja regaven a partir dels entoxadors fets en aquesta sèquia.⁴⁸ Un altre exemple de la necessària reglamentació per compaginar els dos usos el trobem a Ciutadilla l'any 1653, quan en una escriptura es disposa que tant a la bassa del molí de Dalt del senyor com a la del molí de Baix hi ha una «boixanera» per la qual els habitants de la vila tenen aigua tot el dia del diumenge per a regar.⁴⁹ Aquest mateix mot s'utilitza al Gaià per a descriure «un forat fet a la bassa del molí de més amunt per on es pugués agafar l'aigua necessària per a poder moldre el que estava a continuació».⁵⁰ Virgili observa que al Gaià el «dret de boixanera» permet passar l'aigua d'un molí a l'altre sense haver de fer moldre tots els molins alhora. A Ciutadilla és la solució emprada per a poder regar les terres que es troben més avall d'un molí sense que aquest hagi d'estar molent al mateix temps.

Aquesta escriptura de l'any 1653 és l'única en què es fa referència explícita a les formes de distribució de l'aigua a Ciutadilla i s'hi estableix que, de les sèquies que proveeixen els molins del senyor, se'n pot prendre aigua dos dies a la setmana per a regar, el diumenge des de la posta de sol fins al dilluns a la mateixa hora, i de la posta de sol del dijous fins a la del divendres. Segons un capbreu de l'any 1608, a la sèquia dels molins del senyor de Guimerà el criteri de distribució és pràcticament idèntic.⁵¹ En aquests dos casos de sèquies senyorials, les normes de distribució prioritzen l'ús de l'aigua per a la molinaria, deixant només un temps limitat i subsidiari per al reg. L'anàlisi d'aquest capbreu sobre Guimerà també delata que la prioritització de la molinaria també comportarà el desplaçament de les àrees irrigades a les zones marginals o al final del sistema, alhora que el poder de la universitat sobre les aigües també es limita tant en l'espai, en controlar només les parts més baixes del sistema, com en la pràctica, atès que les seves atribucions respecte dels torns de reg se supediten a les prioritats establertes pel senyor.

47. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 188.

48. G. FELIU, «Algunes ordenacions i plets per les aigües del Corb», *Publicacions del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*, III, Estudis sobre Guimerà i la vall del riu Corb, vol. I, Lleida, 1983, 47-51; LLORT, «Usos i costums...», 36.

49. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 188.

50. VIRGILI, «La infraestructura hidràulica...», 217.

51. FELIU, «Algunes ordenacions...», 48.

En aquest capbreu s'especifica que una vegada passats els molins del senyor, l'aigua que anava a parar a la sèquia dels Alamanys la podien utilitzar els habitants de la vila per a regar, per bé que el senyor també podia usar-la per a regar el seu domini sempre que volgués (vegeu figura 4). Més enllà de la vila, els diferents usuaris es repartien l'aigua per recs: el dimarts era per al rec de les Voltes, el dimecres per al de Sant Pere, el dissabte per al de Vallsanta i la resta de dies així com les aigües sobrants, per al rec de Sant Miquel.⁵² En un altre capbreu de la mateixa vila de l'any 1789 també es regula el repartiment de les aigües de la següent manera: el senyor, propietari de l'aigua que es pren a la peixera del riu Corb i del Seniol, és el que té primer el dret d'ús d'aquesta aigua, podent fer tantes peixeres com li plagui a partir del Seniol «i prendre els dos braços de l'aigua per als seus molins». En aquesta part del sistema s'estableix com en els casos anteriors que «els particulars de la vila poden regar dos dies a la setmana, ço és el dilluns i divendres». En canvi, l'aigua que cau de la peixera dels molins del senyor, que aquest no pot recollir, i la que neix sota la peixera que dona lloc al rec dels Alamanys, és d'ús de la universitat. Aquestes aigües són regides pels mostassafs de la vila i la comparteixen per a regar el senyor i els altres usuaris, tot i que el senyor sempre és el primer en poder-la utilitzar, de manera que, de fet, els mostassafs només ordenen la distribució de l'aigua «quan el senyor no rega o no vol regar». Finalment, de la vila en avall l'aigua es reparteix per recs (tal com es feia en el capbreu anterior) essent «l'ús i empriu de dita aigua de dita Universitat per compartir dita aigua entre els dits particulars».⁵³

La capacitat d'imposar condicions en les formes de reg i, particularment, de reduir a dos dies la setmana l'ús de l'aigua per al reg en aquelles sèquies en què el senyor hi té molins, es basa en dues premisses inseparables i complementàries: el domini senyorial de les aigües, materialitzat en el control de la captació principal del sistema, i la situació preeminent dels molins en el disseny del sistema hidràulic. La necessitat d'aquesta segona premissa s'explica doblement si es té en compte l'ambigüitat de la legislació medieval sobre l'ús de l'aigua, fonamentada en l'article 68 dels Usatges, on es reconeix al mateix temps que la propietat de l'aigua correspon al representant de la *potestas*, però que aquest ha de respectar el dret d'ús dels particulars i de les comunitats.⁵⁴

D'altra banda, l'aplicació d'aquestes dues condicions divideix el sistema hidràulic de Guimerà en dues parts ben diferenciades pel que fa al seu funcionament. La primera és la més propera a la captació principal i en ella s'ubiquen els molins senyorials. En aquesta part el senyor exerceix la plena propietat de les aigües i el regadiu hi acaba tenint un paper merament subsidiari —malgrat l'elevat nombre de petits hortets tancats amb parets de pedra seca que encara es conserven—, amb dos únics dies a la setmana amb disposició d'aigua. En canvi, a les sèquies on el senyor no hi té molins, situades totes en un tram inferior del sistema, la universitat gaudeix del dret d'ús sobre l'aigua

52. FELIU, «Algunes ordinacions...», 48.

53. LLORT, «Usos i costums...», 35-36.

54. CAUCANS, «Energie hydraulique...», 75.

i és ella, a través dels mostassafs, qui en decideix les formes de repartiment. Ho fa a partir d'una divisió del sistema en blocs de reg i utilitzant criteris temporals.⁵⁵

El regadiu de Ciutadilla

La primera conseqüència de l'existència d'àmplies zones, com al Pèlac o al Boixeró, on l'única funció de la mecànica hidràulica és el regadiu, així com la pervivència d'espais importants de reg fins i tot a les parts del sistema on la molinaria és prioritària, ha estat la intervenció de les institucions veïnals en la gestió de les aigües, assumint competències tant pel que fa al manteniment de les sèquies i les basses com en la regulació dels torns de reg. Sens dubte cal relacionar aquesta participació amb el propi disseny original del sistema, que n'imposava una gestió comunitària. Malgrat la senyorialització de les aigües i la supeditació de la irrigació a la molinaria, l'ús de la infraestructura per al reg exigeix unes formes mínimes de gestió comunitària, encara que aquestes prenguin trets oligàrquics. L'any 1346, a l'hora de resoldre el conflicte generat entre Nalec i Ciutadilla sobre les aigües del Corb, el conveni el signen Gispert de Guimerà, senyor de Ciutadilla, i els prohoms d'aquesta vila d'una banda, i el bisbe de Vic i els prohoms de Nalec de l'altra.⁵⁶ En el cas de la vila de Ciutadilla aquestes prerrogatives també es manifesten en la redacció d'unes ordinacions que regulen l'ús i la gestió dels espais comunitaris. En les primeres, de l'any 1382, ja es mencionen aspectes referents a les aigües, multant aquelles persones que prenguin aigua de les sèquies o embrutin les basses.⁵⁷ En les ordinacions de l'any 1748 apareix el mostassaf —un càrrec de clara influència musulmana—⁵⁸ encarregat de netejar els camins, les sèquies i els carrers, i a qui es fa responsable del manteniment de les sèquies, tot imposant una multa de dos sous a qui prengui aigua de la bassa per a les bèsties i una de deu a qui en prengui per regar. Igualment, es multa amb deu sous a qui prengui aigua del Boixeró «dels canals en amunt» per a regar, i s'estableix que de juny a octubre aquesta aigua no es pot fer servir ni tan sols per a les bèsties.⁵⁹ En les de 1769, s'especifica que

55. Altres exemples de diferents pobles de la vall, alguns d'ells més antics, també mostren el predomini de criteris temporals enfront dels volumètrics a l'hora de distribuir l'aigua del Corb. La referència més antiga prové de Sant Martí i és de l'any 1162. Es tracta de la ja coneguda donació del Vilet per part de Berenguer Arnau a Pere Ponç: la donació inclou el domini de l'aigua que va a Sant Martí tots els dissabtes, excepte d'aquella que es dirigeix cap a Bellpuig (DP, 229). L'exemple següent prové de l'acord signat l'any 1335 entre Bellpuig i Maldà sobre les aigües del Corb, recollit per Eva SERRA, «Maldà: un procés...». En aquest cas, els homes de Maldà podran prendre l'aigua del Corb per a regar l'horta cada diumenge i cada dijous, del migdia fins a sol post.

56. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 36.

57. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 65.

58. Th. GLICK, *Cristianos y musulmanes en la España medieval (711-1250)*, Madrid, 1994, 131.

59. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 226.

els mostassafs actuen en nom del batlle i també són els responsables de la neteja de les sèquies. Es multa amb deu sous a qui prengui aigua de la bassa de les bèsties i a qui prengui aigua per a regar. També es prohibeix de rentar al Boixeró entre juny i octubre, de pasturar en el mateix rierol de les Canals fins al Cap de les Vinyes, i s'imposa una pena a qui regui amb l'aigua del Boixeró entre aquests dos punts. Finalment, es prohibeix que els ramats entrin a l'horta entre març i novembre.⁶⁰

El més rellevant d'aquestes ordinacions és el paper de protecció que assumeixen respecte del sistema hidràulic, defensant abans de tot els interessos dels seus usuaris enfront dels vilatans que no participen del seu ús. Això és especialment clar en el cas del Boixeró, en què es priva l'ús de les aigües a partir d'una alçada determinada, ja que si no es perjudicaria als que reguen aigües avall. Sens dubte els pagesos amb tinences dins del sistema hidràulic són pagesos privilegiats, àdhuc amb possibilitat d'influir en les decisions respecte dels torns de reg i el manteniment del sistema que pren la universitat, que en les seves ordinacions legislava clarament a favor de la defensa del sistema i dels seus usuaris, en detriment de la resta de veïns i veïnes de la vila.

Un altre dels aspectes rellevants del regadiu de Ciutadilla és el fet que les terres regades forneixen la major part de rendes senyoriales del terme. Des de l'any 1231⁶¹ he documentat horts sotmesos al pagament del delme i aquesta tendència es manté durant els segles següents.⁶² Però sobretot cal subratllar que, tal com he demostrat en l'apartat anterior, la immensa majoria de les terres censades en els tres capbreus conservats per al terme de Ciutadilla es refereixen a tinences situades dins els límits de l'espai hidràulic.⁶³ Aquest fet, al costat dels indicis que, en molts indrets de la Catalunya Nova, la proporció de collita deguda pels pagaments censals és més alta en les terres de regadiu que en les de secà, arribant, en el primer cas, fins a la meitat de la collita, explica per què els senyors no limiten el seu interès per l'aigua a la molinaria: perquè no pot dubtar-se de la centralitat de les terres de regadiu en la composició de les rendes senyoriales.

En canvi, esbrinar el pes d'aquestes terres en el conjunt de l'economia de la vila i, particularment, en les economies familiars dels pagesos de Ciutadilla és més difícil. A manca de dades que ens permetin comparar el total d'hectàrees conreades del terme amb el total d'hectàrees irrigades a la baixa edat mitjana (de 32 a 36 ha, vegeu el quadre 3), ens haurem de limitar a fer constar que,

60. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 250.

61. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 27.

62. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 102 i 188.

63. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 68, 149 i 216. Eva Serra i Xavier Torres ja van adonar-se d'aquest fet i ho manifestaven així: «Per un capbreu de 1391 —es referia al censal— i 1591 sabem que no tot el domini estava sota lluíisme al terç i només, sembla, les terres de reg pagaven cens. D'aquí ve tal vegada la paraula 'censada', Catalunya Vella i Catalunya Nova a l'època moderna: el règim feudal català a través de les baronies de Plegamans i Ciutadilla (segles xv-xviii)», DD. AA., *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica, siglos xv-xix*, Saragossa, 337-352, nota 24). Altres autors han observat en un mateix lloc el cobrament de rendes més altes en terres de regadiu que en les de secà. Per exemple, Forey al Segrià, A. J. FOREY, «Notes on irrigation in north-eastern Spain during the 12th and 13th».

l'any 1436, 113 llauradors són intimats a llaurar 160,5 jornals de terres de conreu vagaroses que hi ha al terme de la vila, que equivalen a 59,4 ha de conreu.⁶⁴ Suposant que les 32-36 ha de terres irrigables fossin vagaroses, que és molt suposar, encara quedarien un mínim d'entre 23 i 27 hectàrees de terres de conreu que no apareixen ni tant sols en els capbreus senyorials. Són terres fora de la conca al·luvial, amb rendiments pobres i irregulars marcats pels llargs períodes de sequera estiuenca, que segurament han de fornir l'altra cara del règim agrari de Ciutadilla. Alhora, si s'analitzen els capbreus de 1397 i 1591 és fàcil adonar-se que hi ha diferents personatges que tenen més d'una tinença dins dels límits del sistema hidràulic. Sense anar més lluny, per exemple, Berenguer de Capdevila posseeix el molí d'en Cuch, una sort a la plana del Corb, un hort al Boixeró i un alberg a la vila, o en Guim Miqueló, fill d'en Miquel, té un hort i uns aous al Boixeró i una sort a l'Obac.⁶⁵ Aquests tinents segur que tenen poc a veure amb els 113 llauradors de 1436. És molt més plausible, en canvi, que la seva situació s'acosti a la dels pagesos rics del baix Corb que van oposar-se durant anys a la construcció del canal d'Urgell perquè això comportava la pèrdua del seu monopoli sobre les terres de regadiu i la impossibilitat de continuar especulant amb els preus del blat.⁶⁶

Tal com hem vist en analitzar les ordinacions de Ciutadilla, aquest grup de pagesos amb tinences irrigades influïa en les decisions preses per la universitat, que es cuidava prou de defensar els seus interessos enfront d'aquells veïns del terme que no participaven de l'ús del sistema hidràulic. A banda d'assegurar el proveïment de rendes senyorials, és possible, per tant, que la irrigació també hagi estat un factor de diferenciació pagesa.⁶⁷ En la mateixa línia, Enric Tello ha assenyalat com a la Segarra del segle XVIII «l'acaparament del regadiu» es converteix en un element addicional de polarització entre els propietaris de terra.⁶⁸ A l'edat mitjana els elements de polarització s'establirien principalment entre els tinents que participen en la gestió del sistema hidràulic i es beneficien del seu ús (ja sigui en profit de la irrigació o, per què no, accedint al domini útil d'algun molí) i la resta de pagesos, realment sotmesos a la tirania del secà de les terres marginals.

Al segle XII els únics censos fixos que graven els pagesos del terme de Guimerà són un sac per cada camp o farraginar que un home comenci a segar i un cabàs de cada vinya. El delme, d'altra banda, s'ha de satisfer del blat i dels horts, sense

64. Aquestes dades les ofereixen Eva Serra i Xavier Torres, que al mateix temps atribueixen aquest guix de terres abandonades no a l'existència d'una demografia disminuïda sinó als efectes de la guerra sobre el territori (SERRA i TORRES, en premsa, 8).

65. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 68.

66. J. MATEU, *La pagesia urgellenca abans del canal*, Barcelona, 1982: 76-78.

67. Al costat del regadiu, l'explotació de molins mitjançant establiments o arrendaments també ha estat un element de diferenciació dins de la pagesia, ja que el moliner és un pagès 'especialitzat' que pot utilitzar la possessió d'una part del molí per a ascendir dins la seva classe social. E. ARCHETTI, «Mulini, proprietà terriera, società nelle marche centrali tra XI e XV secolo», *Proposte e Ricerche*, 9, Urbino, 1982, 52-72.

68. E. TELLO, *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els inicis d'una Catalunya pobra*, Lleida, 1995, 96 i 468.

que s'especifiqui, però, què s'hi cultiva.⁶⁹ La primera referència de vinyes regades no prové directament de Ciutadilla, sinó que es tracta d'un document de 1162 sobre Sant Martí de Maldà en què Berenguer Arnau, quan entrega el Vilet a Pere Ponç Segura, especifica que la donació inclou «*ipsas vineas qui sunt de parte regario qui discurrit*».⁷⁰ Per a trobar una referència a blat cultivat en terra de regadiu hem d'esperar pràcticament 200 anys, quan una escriptura de l'any 1375 esmenta la necessitat de construir una peixera a Nalec per poder passar l'aigua als molins i «regar els blats».⁷¹ L'any 1397, en el primer capbreu conservat de les terres de Ciutadilla que, recordem, bàsicament es referia a terres de regadiu, els censos que els pagesos han de satisfer es comptabilitzen en forment⁷² o, excepcionalment, en vi, gallines, perdius i altres animals de caça,⁷³ per bé que d'aquest fet no podem deduir directament que això era l'única cosa que es conreava en aquestes terres. De mitjan segle xv, en canvi, tenim una escriptura ben clara: «De lo que se rega de dit terme —diu— se cull gra, vi i safrà».⁷⁴ Aquest esment del safrà és la primera menció explícita d'un cultiu diferent a la vinya i el cereal que he trobat abans del segle xv. No sembla, per tant, que durant l'edat mitjana el regadiu —o almenys a la gran horta de la vall que he delimitat— hagi servit per a diversificar de forma rellevant els cultius. En canvi, és possible que en els horts situats dintre els murs de la vila, als mateixos patis de les cases, els veïns i veïnes sí que hi haguessin cultivat verdures i hortalisses per a la subsistència, per bé que, lògicament, ningú no ho hauria documentat.⁷⁵

A les ordinations de Vallfogona de l'any 1357 es condemna el pagès que prengui terres per a llaurar i no les tingui en guaret.⁷⁶ L'any 1769, les de Ciutadilla estableixen «que cada casa puga fer sols una cultivada».⁷⁷ Malgrat que ens movem entre indicis escadussers, hom diria que l'existència d'àmplies zones de regadiu no s'ha traduït ni en el cultiu de productes específics ni en un ús més intensiu

69. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 27.

70. DP 229.

71. J. J. PIQUER, «Apunts sobre aigües, peixeres i molins extractats de les actes notariales de Vallbona (1157-1758)», *Publicacions del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*, Lleida, 1987, 7-16.

72. Ricard Soto ha comptabilitzat en un nombre de 41 els pagaments en cereal, tot assenyalant que corresponen sobretot a les parts properes al castell i a la ribera del riu (inèdit).

73. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 66.

74. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 102.

75. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 150.

76. R. CORBELLÀ, *Història de Vallfogona*, Barcelona, 1989, 66. El text diu exactament el següent: «Que tot hom que prengue terres a lauró, que les aja atener á goreyt y regoreyt, y que no ne pusque gitar, si donchs ab voluntat de quel qui lin aura dat a lauro». Tant COROMINES (1980-1991, VI, 392) com ALCOVER i MOLL (*Diccionari català-valencià-balear*, Palma, 1962-1968, VI, 445) recullen la forma *goreyt* com una variant de *guaret*. Alcover i Moll fins i tot addueixen com a exemple la mateixa locució de les ordinations de Vallfogona. A l'entrada de *reguaret* del diccionari d'Alcover i Moll (IX, 303) aquesta locució és l'únic exemple literari en què es basa la seva definició d'aquest mot: «Terreny que es conra per segona vegada després d'estar ermot». Tanmateix en el text de les ordinations, a guaret no li escau tant el significat absolutament negatiu d'erm, com el més positiu que, seguint F. Sigaut, proposa Miquel Barceló: «el conjunto de labores de primavera y verano que se estiman necesarias para la siembra de otoño» (M. BARCELÓ, *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada, 1996, 79).

77. ACA, Div. Sent. Inv. 11, 250.

del sòl durant l'edat mitjana. D'aleshores ençà han canviat moltes coses a Ciutadilla, però l'aigua del riu Corb, sobretot ara que els molins ja han estat abandonats, s'usa fonamentalment com aleshores per assegurar el rendiment de les collites, especialment de la vinya, mitjançant un «rec d'hivern».⁷⁸ Encara que les escriptures d'època moderna sí que mostren una major diversitat de conreus, treballs realitzats sobre aquesta època en la mateixa zona coincideixen en la perduració d'aquesta funció del regadiu. Enric Tello en el seu estudi sobre Cervera i la Segarra al segle XVIII, conclou: «el regadiu tradicional a la Segarra i l'Urgell d'abans del canal no constituïa un tipus de cultiu comercial i especialitzat... La diferència primordial en el cultiu anual entre el secà i el regadiu no residia, aquí, en el tipus de sembra ni tampoc en el nivell de rendiments, sinó en garantir l'ingrés del propietari mitjançant un conreu més continu i unes collites més regulars... era una mena d'assegurança contra la pèrdua de la collita o l'obtenció de rendiments miserables».⁷⁹

L'hidraulisme feudal de la vall del Corb va ser un hidraulisme on, al costat del domini de la mòlta, la irrigació també servia per assegurar el nivell de rendes i esdevenia un factor de diferenciació social. És ben difícil, per tant, destriar la dualitat de funcions característica d'aquest hidraulisme de l'estratègia seguida pels grups senyorials a l'hora de garantir el volum de la seva sostracció rendal. Les principals característiques que hi pren el regadiu refermen aquesta idea. Es tracta d'un regadiu temporal, posat en pràctica durant els mesos eixuts del cor de l'hivern o durant les llargues sequeres estiuenques, que no es tradueix ni en l'especialització dels conreus ni tan sols en formes de conreu més intensives. És una irrigació practicada en grans extensions d'horta regades de forma molt flexible, a vegades només parcialment, i sovint mitjançant sèquies construïdes expressament. És ben clar que el seu objectiu principal és senzillament el d'assegurar les collites de cereals i de vinya en una zona on la pluviositat és escassa i, sobretot, molt irregular. Alguns factors d'ordre ecològic, doncs, apareixen com a determinants a l'hora d'explicar el perquè dels usos de l'aigua del Corb. Tanmateix, a nivell morfològic he observat que les grans extensions d'horta són també les més recents (la documentació dels segles XIV-XVI ha permès resseguir la seva consolidació a la zona del Pèlac, per exemple), mentre que a les àrees de reg més antigues, com a la Ribera, s'ha constatat l'existència excepcional d'horts més petits, possiblement tancats amb parets de pedra seca. L'estudi dels diferents capbreus també ha situat en aquesta partida, coneguda amb el nom de les Censades, la majoria de les tinences sotmeses a cens. Amb la part baixa del Boixeró i les terres que acaben formant l'heretat del senyor es tracta de la part

78. Altres estudis sobre les modificacions feudals efectuades en sistemes hidràulics més antics, també coincideixen en aquest punt i assenyalen com a característiques les ampliacions de l'espai irrigat fins al límit de la capacitat tècnica del sistema buscant, únicament, poder garantir el reg de suport en moments oportuns (els mesos de maig i agost, principalment) per a conreus de vinya i cereal, ARENILLAS *et alii*, *La presa de Almoacid de la Cuba. Del mundo romano a la ilustración en la cuenca del río Aguasvivas*, Saragossa 1996, 217).

79. TELLO, *Cervera i la Segarra...*, 325-326.

més antiga del sistema hidràulic. Els camins que surten de la vila encara recorden la centralitat d'aquesta àrea (vegeu la figura 2). A l'altra banda del riu, el Pèlag constituïa inicialment una zona amb força aigua estancada, pràcticament pantanosa. Més enllà, coincidint amb l'inici de la vessant de la muntanya, començava la zona coneguda com la devesa, possiblement una zona de garriga dedicada al pastoreig. El paisatge amb què es van trobar els magnats feudals al final del segle xi podia molt bé respondre a aquest esquema. La disposició dels diferents elements, amb el sistema hidràulic situat entre el lloc de residència i el riu, seria idèntica a la forma que adquireixen molts altres emplaçaments de tradició andalusina.⁸⁰ Al costat dels aspectes ecològics, aquest factor d'ordre històric també ha hagut de ser rellevant: per explicar l'estratègia d'aquells que vivien de la sostracció rendal i per explicar, també, la participació d'altres veïns i veïnes de Ciutadilla en la gestió i el manteniment d'un sistema hidràulic que els convertia en uns privilegiats.

80. H. KIRCHNER i C. NAVARRO, «Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica», *Arqueología y territorio medieval*, 1, Jaén, 1994, 159-182.